

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2022 / 1: 33-42.

Eski Uyğurcada Belirsiz-Çokluk İşaretleyicisi Olarak tözkerinçsiz Sözcüğü*

Ezgi ÇAPAN**

Öz: Dillerde çokluk kavramının alt kategorisi olarak kabul edilen belirsizlik ifade eden sözcükler Eski Türkçe metinlerde geniş bir yer tutar. Özellikle Eski Uyğurca metinlerde belirsiz çokluğu işaretleyen sözcükler diğer dönemlere nazaran daha yoğun biçimde hem tek başlarına hem de bir eş çift ile görülür. Bu çalışmada da belirsiz çokluğu ifade eden tözkerinçsiz sözcüğünün kökeninden yola çıkılarak müştakları etrafında oluşum ve gelişim süreçleri gerek semantik bakımdan gerekse sentaktik yapıdaki görevi itibarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uyğurca, Çokluk, Belirsizlik, töz, tözkerinçsiz

The Word ‘tözkerinçsiz’ as an Indefinite-Plurality Marker in Old Uyghur

Abstract: Words expressing indefiniteness, which are accepted as a sub-category of the concept of plurality in languages, have a wide place in Old Turkic texts. Especially in Old Uyghur texts, the words that mark the indefinite plurality are seen more intensely than other periods, both alone and with a couple. In this study, based on the origin of the word tözkerinçsiz, which expresses indefinite plurality, the formation and development processes around its derivatives have been tried to be evaluated both in terms of semantic and syntactical structure.

Key Words: Old Uyghur, Plurality, Indefiniteness, töz, tözkerinçsiz

Giriş

Belirsizlik kavramı, hem felsefe hem de dilbilim çalışmalarının konularından biri olmuştur. Çok yönlü olduğu bilinen bu kavramın işlevlerinden biri dillerdeki çokluk kategorisinin bir alt başlığı olarak değerlendirilebilmesidir. Her dil, var olduğu günden bugüne dek durmadan gelişerek kavramların temel anlamlarından başka anlamlar kazanmasına şahit olmuştur. Bu doğrultuda tüm dillerin, mevcut ifadeyi

* Bu makale, yazarın Prof. Dr. Ferruh Ağca danışmanlığında hazırladığı “Eski Uyğurcada Belirsizlik İfade Eden Çokluk Sözcükleri” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, (Türkiye). E-Posta: kuskonmazerzi@gmail.com/ ORCID ID: 0000-0002-6779-1199.

geniştirmek ya da daha iyi ifade edebilmek için miktar sözcüklerini kullanarak belirsizliğe ulaştığı görülür. Mesela herhangi bir düşüncüyü aktarırken duyulan abartma isteğini belirtmek için ya da kutsal olduğu düşünülen bir varlığı veya durumu ifade ederken diller belirsiz çokluk sözcüklerini kullanmışlardır. Çokluk sözcüklerinin belirsizleşmesi morfolojik ve semantik yollarla sentaktik yapı içinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Daşdemir de dil dışı dünyadaki nesnelere nicelik açısından durumlarının genel itibarıyla dillerin morfolojik yapısında meydana geldiğini belirterek diğer bir çokluk oluşturma yolunun sentaktik yapıya dayalı olduğunu ifade etmiştir (2013, s. 311-312). Belirsiz çokluk sözcüklerinin ifade ettiği niceliğin belirsizliği sentaktik yapıda ve bağlam içerisinde değerlendirilebilir.

Hint-Avrupa dil ailesine ait dillerde sayılardan sonra gelen isimlere çokluk ekinin geldiği görülür. Altay dil ailesine ait dillerde ise sayı sözcüklerinden sonra gelen ismin çokluk eki almadığı savunulur. Söz konusu duruma örnek olarak Hint-Avrupa dil ailesine ait olan İngilizcede “three books”, İspanyolcada “tres libros” ifadesinin Altay dil ailesine ait Türkçede “üç kitap” biçiminde ifade edildiği gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde bu kurala uyulduğu belirtilebilirken Eski Uygurcada *tört türlüg teyrilerde* (Huast 224) ifadesinde olduğu gibi zaman zaman sayı sözcüklerinden sonra gelen ismin çokluk ekini aldığı örneklerle rastlanır. Eski Uygurcada belirli çokluğu ifade etmek için sayı sözcükleri kullanılırken belirsiz çokluğu ifade etmek için *kamag, üküş, alku, tükel, tüketinçsiz, kalınçsız, ülgüsüz, ülgülençsiz, tözkerinçsiz* gibi çeşitli dilbilgisel veya sözcüksel unsurlar kullanılmıştır. Ancak sayı sözcüklerinin de Eski Uygurcada belirsiz çokluk sözcükleriyle kullanılarak belirginliğini kaybettiği örnekler bulunmaktadır: *...ülgüsüz sansız yüz miñ tümen koltı nayut sanınça tnl(i)glarning nızvanılıg kadguların tarkarıp uçsuz kadıgsız ulug emgeklig taluy ögüzdin keçürüp...* “...**sayısız yüz bin tümen** koti nayuta sayısınca canlıların iheras kaygılarını uzaklaştırıp uçsuz bucaksız büyük zahmetli denizden geçirip...” (AY 430/3-7), *muntada ulatı üküş türlüg ulug yarlıka(nçu)çı bilig küçinte sansız tümen tınlıglarka asag tusu kılı yarlıgkadı* “Bunlardan başka fevkalade büyük merhameti sayesinde **sayısız** yaratıklara haşmetle hizmet etti” (MaitrSengim 4/6-9). Tüm dillerde olduğu gibi Eski Uygurcada da sadece sayılabilen varlıkları ya da durumları değil, sayılamayan veya sayılamayacak kadar çok olan unsurları ifade edebilmek için belirsiz çokluk sözcüklerine ihtiyaç duyulmuştur. Eski Uygurcadaki metinlerin çoğu dini metinler olduğundan bu türden sözcüklerin dinin gereklerini, derinliğini, büyüklüğünü ya da yapılması sakıncalı olan büyük günahları ve çeşitli olumsuz durumları işaretlemek için kullanıldığını ifade etmek mümkün görünmektedir: *ötrü ontın sıyar yırtınçüdeki ülgüsüz üküş miñ tümen koltı bodıs(a)t(a)vlar kuvragı...* “Sonra her yerde yeryüzündeki **pek çok sayısız** Budalar cemaati...” (AY 645/2-4), *ol kamag burkanlar üskinte bu kamag ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür m(e)n* “O bütün Budalar önünde, bu bütün kötü davranışlarımı, bütünüyle ortaya koyar, pişmanlığımı belirtirim” (AY 137/21-23). Başlangıçta somut kavram alanlarına sahip sözcüklerin zaman içinde başka sözcük ya da eklerle bir araya gelerek anlam alanını genişlettiği, sentaktik yapıda işlevini değiştirdiği ve soyutlaşarak belirsiz çokluğu işaretlediği ifade edilebilir. Örneğin *art-* fiili “aşırı olmak, daha fazla olmak, çoğalmak” olarak tanımlanır (EDPT, s. 201) ve fiile eklenen -(U)k ile meydana gelen *artuk* sözcüğü “fazla, çok, artık” gibi anlamlara erişmiştir. Farklı sözcüklerle bir araya gelerek eş çift oluşturmasıyla anlamını genişlettiği örneklerle rastlanır: *artuk üküş ögdirl[er] ///* “**Çok fazla** övdüler” (M III s. 45/1). Aynı sözcüğe

+rAk eki eklendiğinde *artukrak* biçimiyle derecelendirme / üstünlük belirterek “daha fazla, daha çok” anlamlarına gelmiş ve belirsiz çokluğu oluşturmuştur: *artukrak çoğlug yalınlig sazinlig taluyka ağır ayaglıg akın suvlar eridi tıdılmaksızın aka kudulu başlatı* “**Daha çok** parlak ve dini kaidelerin olduğu ummana çok saygıdeğer akan sular engelsiz bir şekilde akarak dökülmeye başladı” (BT III 126-129). Eski Uygurcada görülen bu tür sözcüklerden olan *kamag, üküş, barça, alku, tözü, yomkı* Gabain tarafından sayılar bölümünde belirsiz sayılar başlığıyla sınıflandırılmıştır (1988, s. 76). Türkiye Türkçesinde de sayı isimleri belirli bir çokluğu işaretlerken belirsizlik sıfatı, belirsizlik zamiri ve azlık-çokluk bildiren zarflarda sayılabilirlik bakımından değişim göstererek belirsiz çokluk kavramının söz konusu olduğu belirtilmiştir (Torun, 2014, s. 295). *Çoğu öğrenci* ifadesinde *çoğu* sıfatının miktarı belirsizdir ve çokluğu işaretlemektedir. Benzer şekilde aynı durumu Eski Uygurcada da çeşitli örnekler yoluyla görmek mümkündür. Belirsiz çokluğu işaretleyen sözcüklerin tek başına kullanımlarının yanı sıra benzer anlam alanlarına sahip çeşitli sözcüklerle eş çift oluşturduğu örnekler de rastlanmaktadır.

Eski Türkçenin ilk evresinde rastlanmayan ancak Eski Uygurcada tanıklanmaya başlanan *tözkerinçsiz* sözcüğü de belirsiz çokluk ifade etmesi sebebiyle kökeni, oluşum ve gelişim süreci müştaklarıyla beraber değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. *töz*

Erdal, *töz* sözcüğünü, “kök, esas” olarak tanımlamıştır (OTWF, s. 306). Clauson ise, sözlüğünde *töz* sözcüğünü “kök, dayanak” (EDPT, s. 571) gibi anlamlarda ifade etmiştir ancak *tüzgerinçsiz* (EDPT, s. 575) biçimiyle sözünü ettiği ve bu çalışmaya konu olan *tözkerinçsiz* sözcüğünün ünlüsünü /ü/ olarak okumuştur ve *tüzgerinçsiz* maddesinde *töz* sözcüğü ile ilişki kurmamıştır. Talat Tekin, Şinasi Tekin’in *tüzü* sözcüğünün *tüz-* “sıraya koymak, dizmek” anlamındaki fiilden türeyerek zarf oluşturduğunu belirttiğini ifade etmiştir. Ancak bu durum mümkün görünmemektedir. Şinasi Tekin’in tanımladığı bu fiilin *tözü, tözkerinçsiz* gibi belirsiz çokluk ifade eden ve “hepsi, her şey” gibi kavram alanına sahip sözcüklerle bir bağlantı kurmadığı görülmektedir. Aynı etimolojik değerlendirmeyi Hamilton ve Clauson’un da ileri sürdüğünü belirten Tekin, Clauson’un *tüzü* “hepsi” ve *tüz-* “sıraya koymak, dizmek” sözcüklerinin arasındaki anlamsal ilişkinin zayıf olduğunu kabul ettiğini de dile getirmiştir (Tekin, 1989, s. 120). Bahsi geçen araştırmacıların “sıraya koymak, dizmek” anlamlarında tanımladığı *tüz-* fiili “hepsi, her şey” kavram alanına sahip *tözü* ve *tözkerinçsiz* sözcükleri ile semantik bir bağlantı göstermemektedir. *töz* sözcüğü Türk dilinde hem isim hem de fiil kökü olarak tanıklanan sözcüklerden biridir. Bu durum *tözü~tözi* başlığı altında ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Clauson *töz-* fiilini “acı çekmek, dayanmak, katlanmak” (EDPT, s. 572) anlamlarında vermiştir. Ancak bu anlam ile belirsiz çokluk ifade eden sözcükler arasında bir bağlantı kurulamamaktadır. Tekin’in (1989) ve Taş’ın (2006) ifade ettiği üzere Yakutçada görülen *tüös-* “koparmak, sökmek” anlamındaki fiilin Eski Türkçede *töz-* biçiminde var olduğu yüksek bir ihtimaldir.

töz sözcüğü Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan Köktürk yazıtlarında tanıklanamamaktadır. Eski Uygurca evresiyle birlikte “kök, esas” kavram alanında kullanıldığı görülmektedir:

birtem kutrulmak tözlüg ertükteg töz erser ıntın kızıgka keçteçi töz titir “Tamamıyla kurtulmak öylesine esas ise Nirvana kıyısına geçecek esastır” (AY

77/14-16), *bütmeyük bışmayuk edgülig töz yultuzlarig bütürür bışurur* “...bitmemiş, olgunlaşmamış, iyi kök ve esasları bitirir, olgunlaştırır” (AY 166/2-3), *tözünçe tulañurmak üze muñadınçig iş ködügke tegip ıduk tözde köni yolta ornasu tegiñeyler teñrim tip yarlıkadı* “Esasınca konuşması üzerine ilginç güce ulaşır kutsal esasta doğru yola ulaşacaklar tanrım, diye emir verdi” (AY 462/10-15).

Eski Türkçenin son evresini oluşturan Karahanlı Türkçesi ve bu dönem metinleri içerisinde yer alan KB ve DLT’de de “esas, kök, asıl” anlamlarında kullanılmıştır:

anıñ tüpi tözi kim “Onun aslı kimdir ve (soyca) kime bağlıdır?” (DLT, 496/398), *köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi köñül kodkısı ol anıñ yıldızı* “Saadet göç atı gibidir, göçer gider, onu bulunduğu yerde tutan kök, alçak gönüllülüktür” (KB 1704).

1.2. tözü ~ tözi

Clauson sözlüğünde “hepsi, her şey” gibi anlamlarda verdiği ve *tüzü* biçiminde ifade ettiği (<tüz-ü: EDPT, s. 573) sözcüğün ilk ünlüsünü /ü/ olarak okumuştur. Ayrıca A. von Le Coq, Şinasi Tekin, Semih Tezcan, Röhrborn ve Hamilton da çalışmalarında ünlüyü /ü/ olarak transkribe etmişlerdir. Tekin’e göre Le Coq sözcüğün anlamını da yanlış çevirmiştir. (Tekin, 1989, s. 118). W. Bang ve Gabain TT III yayımında sözcüğü genellikle *tözü* okumakla birlikte bir yerde *tüzü* olarak okumuşlardır. Bunun yanında Radloff’un sözcüğü, sözlüğünde ve Kutadgu Bilig çevirisinde *tözü* ve *tözi* biçimlerinde verdiği görülür. Uigurica II’de Müller de söz konusu sözcüğü *tözü* olarak okumuştur. Reşit Rahmeti Arat da KB’de sözcüğü *tözü* biçiminde çevirmiştir. Hazai ve Zieme ise BT I’de /ü/ ile okumuştur. Zieme’nin BT XIII’te *tüzü* çevirisini tartıştığı görülür. Talat Tekin ise çalışmasında ilk ünlünün /ö/ olması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sözcüğün belirsiz bir zamir, belirsiz bir sıfat ve zarf işlevlerinde olduğunu belirtmiştir (Tekin, 1989, s. 120).

Belirsiz bir çokluk ifade etmesi bakımından söz konusu olan *tözü* sözcüğün *tüz-* fiili ile semantik bir ilgisi bulunmadığından *töz-* fiilinden türemiş olduğu ihtimali ile hareket edilecektir. Tekin, sözcüğün *töz-* fiilinden türediğini –U zarf fiilinin eklenmesiyle *tözü* biçimine ulaştığı görüşündedir. Yakutça *tüös-* fiilinin Eski Türkçeye *töz-* biçiminde geçmiş olabileceğini ifade eder (Tekin, 1989, s. 125). İncelenen metinlerdeki örneklerden hareketle hem “kök, esas, asıl, dip” anlamlarına gelen *töz* ismi hem de Yakutçada *tüös-* “sökmek, koparmak” (Taş, 2006, s. 110) anlamındaki fiilin Eski Türkçede *töz-* fiili biçiminde görüldüğü ifade edilebilir. Türk dilinde bazı kök sözcükler, hem isim hem de fiil kökü halinde tanımlanmaktadır. Örnek olarak *tat-* ve *tat*, *boya-* ve *boya*, *aç-* ve *aç*, *san-* ve *san* sözcükleri verilebilir. Bu bakımdan aynı şekilde *töz* sözcüğünün de hem isim olarak “dip, kök” anlamında hem de “koparmak, sökmek” anlamında bir fiil biçiminin olma ihtimali yüksektir. *töz-* fiilinin -U fiilden isim yapma ekini alarak *tözü* biçimine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Bahsi geçen duruma örnek olarak Eski Türkçede görülen *ud-* “takip etmek” (EDPT, s. 38) fiilinin -U ekini alarak *udu* “ondan sonra” (EDPT, s. 38) sözcüğünü türetmesi verilebilir. Meydana gelen bu sözcüğün tanıklarından biri “asıl, kök” anlamındaki *törü* sözcüğüdür. Zetasizm terimiyle ifade edilen /z/ ve /r/ denklığı ortaya konulduğunda *törü-tözü* sözcükleri semantik olarak aynı kavram alanını işaretlemektedir. Nitekim Taş da çalışmasında **töz-* ~ Yak. *tüös-* “sökmek, koparmak” ve **tör-* “koparmak, kökünden sökmek” ~ Yak. *tüör-* “sökmek, koparmak” fiillerinden söz etmiştir (2006, s. 110). Dolayısıyla *tör-*~*töz-* biçiminde bir

ESKİ UYGURCADA BELİRSİZ-ÇOKLUK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK *TÖZKERİNÇSİZ* SÖZCÜĞÜ denklik oluşturabileceği ve bu sözcüklere eklenen bir -U fiilden isim yapım eki ile meydana gelmiş olabileceği ihtimal dahilindedir.

tözü sözcüğü, zamir işlevinde kullanılmış ve “hepsi, bütün” anlam alanını ifade etmiştir:

(1) *ol kalın satıgçılarka inçe tip tiser sizler kamağ kırkmanlar arıg süzük kirtgünç köñülin kuañşi im pusar atın atanlar ol budisvt sizlerke kırkuñsuz buşı birgey sizler kamağun atamışka bu kalın yağı yavlaқта ozgay sizler tip tiser ol kamağ satıgçılar eñidip **tözü** bir ünin namo kuañşi im pusar tip atamışta ol kamağ satıgçılar ol kalın erüş yağı yavlaқта ozar kırtulurlar* “Fakat bu kervan başı (yani) satıcıların büyüğü, bu kalabalık satıcılara şöyle dese: ‘Siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz, duru, imanlı gönül ile Kuañşi im pusar adını anınız. Bu bodhisattva size korkusuz ve kurtuluş (?) buşı verecektir. Siz hepiniz andığınız için bu kalabalık yol kesicilerden kurtulursunuz!’ diye söylese, o bütün satıcılar işitip **hepsi** bir ağızdan ‘Kuañşi İm Pusar’a saygı!’ diye seslendiklerinde bu bütün satıcılar o kalabalık yol kesicilerden geçer kurtulurlar.” (Kuañşi 48-57),

(2) *çımşılaşur et’özüm **tözü** yiñe sançmış teg* “Sızlıyor vücudum, **bütününe** iğne batırılmış gibi ...” (AY 633/11-12).

İncelenen bazı örneklerde ise “bütün” anlamına gelen bir sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir:

(3) *bilge biliglig yarukunuz kop kamağ yalañuklar köğüzin yarutır siz meniñ yime kararığımın yarutı birzün tsuyumta yazukumta boşuyu birzün **tözü** yirtinçü yir suvda ulug yarlıkañçu bulıt öritir siz* “Hikmetli ışığımız ile canlı varlıkların bütün hepsinin kavrama (gücünü) aydınlatırız. Benim de karanlığımı aydınlat, suçlarımdan kurtarsın. **Bütün** dünyada çok bereketli bulutlar yaparsınız” (Kuañşi 198-201).

“Tamamıyla, bütünüyle, hep” anlamlarıyla zarf olarak rastlanılmıştır:

(4) *altın aviş tamuka tegi **tözü** iştilti ..* “...aşağıdaki Avici cehennemine kadar **hep** işitildi” (MaitrSengim 18/27-28).

tözünü

tözü sözcüğünün +nI akuzatifini aldığı bir örneğe de rastlanmıştır:

(5) ***tözünü** tuymışka alku küsüsüğ kanturdaçıkı arıg öz töztin belgülüg bolmışka vçıra satuaka yükünçüm bolzun siziñe* “Hepsini anlamış bütün isteğini yerine getirmiş olanlara temiz, kendi kökünden zuhur etmiş olanlara Vajra Satua’ya size hürmetim, saygım olsun.” (BT VII, M/11-18).

tözüğünü (<töz+ü+gü+ni)

Sözcüğün bağlamda “hepsi” anlamında bir zamir olarak kullanıldığı görülmektedir:

(6) *kop kamağ menjilerinziñni kodup kutsuz kıvı bizni teg erinç umugsuz tñlig oğlanların kudkargalı kolmıs kutnuñ töpösinte **tözüğünü** bir teg erkelegeli bu yertinçüke ene yarlıkayur siz teñrim* “Tümüyle sevinçlerinizi koyup saadetsiz biz gibi şanssız inançsız canlıların kurtarılmasını istemiş saadetin tepesinde hepsini bir gibi...” (BT III 785-789).

Sözcük, aynı kavram alanını ifade eden *tüketi*, *tözkerinçsiz*, *kamagka*, *barça* gibi sözcüklerle bir araya gelerek *tözü tüketi*, *tözkerinçsiz tözü*, *kamagka tözü*, *barça tözü tüketi* biçiminde eş çift oluşturmuştur ve hepsiyle farklı görevleri yerine getirdiği görülmüştür:

tözü tüketi

(7) *ol şast(ı)rıg tözü tüketi aydı körk[itdi]* (AY 547/41), *maña yme bu savag tünki tünle sutavas teñri yirinteki teñriler tözü tüketi* ukatdılar "... bana da bu şeyleri dün gece Şuddhava adlı tanrılar yerindeki tanrıların **hepsi** öğrettiler" (MaitrSengim 9/20-22) örneğinde ise *tözü tüketi* eş çiftinin zamir işlevinde olduğu ifade edilebilir.

kamagka tözü

(8) *teñrilerke kamagka tözü öñ ülüg bolzun* "...ilahlara, **hepsine tamamıyla** birinci kısım bağışlanmış olsun!" (MaitrSengim 1/54-55). *kamagka tözü* eş çifti belirsiz bir çokluğu işaretleyen zarf görevinde kullanılmıştır.

tözkerinçsiz tözü

(9) *ayagka tegimlig maytrı bodisvtnañ yirtinçüke inip tözkerinçsiz tözü köni tuymak burkan kutın bulgusın utgurak ukarmu siz ..* "Şöyle der: 'Hürmete layık Maytrı bodhisattvanın dünyaya inip, **tamamıyla**, gerçek duyma Burkanlığını bulmasını kesin olarak anlar mısınız?" (MaitrSengim 103/13-17). Birbirini pekiştiren ve neredeyse aynı anlamlarda olan *tözkerinçsiz tözü* eş çifti de zarf görevindedir.

barça tözü tüketi

(10) *ne kut kolsar barça tözü tüketi bulzunlar* "İstedikleri **bütün** saadeti bulsunlar" (M III s. 49/8-11)

(10)'da *barça tözü tüketi* eş çiftiyle sıfat meydana getirmiştir. Verilen örnekte aynı kavram alanına işaret eden üç sözcüğün yan yana geldiği görülmektedir. Belirsiz çokluk üç kavramın art arda kullanılmasıyla vurgulanmıştır.

tözün

Çokluk ifade eden *tözü* sözcüğü Eski Uygurca metinlerde +n vasıta eki ile genişleyerek yine çokluk ifade eden *tözün* sözcüğünü meydana getirmiştir. Clauson sözlüğünde sözcüğü, *tüzün* biçiminde vermiştir (EDPT, s. 576). Bu sözcüğün sıklıkla "asil, soylu" anlamına gelen *tüzün* sözcüğü ile karıştırıldığı görülmektedir. Sözcüğün ilk ünlüsü ile ilgili *töz* sözcüğü altında açıklanan görüşlerden de anlaşılacağı üzere farklı düşünceler mevcuttur. Buradan hareketle sözcüğün ilk ünlüsü için tercih edilen /ö/ veya /ü/ ünlülerinden biri aslında sözcüğün anlamını değiştirmektedir. Ağca, *törü* sözcüğünü kanıt göstererek "asil, soylu" anlamındaki *tüzün* sözcüğünün *törü* ile ilgisi olamayacağını ifade etmiştir (2016, s. 237). Dolayısıyla *törü* sözcüğünün *tözün* sözcüğü ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. *töz-* fiili, "koparmak, sökmek" anlamından aldığı ekler ile "tamamen, bütün" anlamlarına ulaşmıştır:

(11) *...tükel bilge teñri teñrиси burkan alku korkınçlarıg kiterdeçi seviglig ünin anantıg okıp tözün ananta ... batırımın sunçugumın kötürgil* "Sonsuz alim ve büyük Buda bütün korkuları giderecek mutlu sesle onun gibi çağırıp bütünyle ona doğru ... ciğerimi, minderimi taşı..." (TT X 121-125).

2. *tözker-*

tözker- fiili “bir şeyin esasını araştırmak, derinine inmek, temeline dayandırmak” gibi anlam alanlarını ifade etmektedir. Eski Uygurca dönemindeki metinlerde karşılaşılmaya başlanan bu fiili Clauson, *tüzger-* biçiminde vermektedir (EDPT, s. 574). Daha önceki maddelerde bahsedildiği gibi yeniden bir /ö/ ve /ü/ ünlüsü karışıklığı görülür. Günümüzde Türkoloji metinlerinde /ü/ yerine /ö/ ünlüsü kullanılmaktadır. Geçmişte /ü/ ünlüsü daha baskın geldiği için böyle bir ikilem olduğu söylenebilir. *tözker-* fiili, *töz* “asıl, kök” ismine eklenen +ker- isimden fiil yapım eki ile oluşmuştur.

*yitiñ kamağ burkanlar kirtüdin kelmişler alku kamağ nomlarığ **tözkerü** tüpkerü çımınça bilip ukup...* “yedinci (olarak) bütün Budalar, hakikatten gelmişler, bütün öğretileri araştırıp doğruca anlayıp...” (AY 34n/15-18).

2.1. *tözkerinçsiz* (<*töz*+ker-i-ñç+siz)

Sözcük ilk olarak TT III’de Gabain ve Bang tarafından iki kelime halinde *tüzkerinçsiz* okunmuştur. Clauson, sözcüğü *tüzgerinçsiz* olarak okumaktadır (EDPT, s. 575). Erdal da *tüzKerinçsiz* sözcüğünden bahseder, ancak bu sözcüğün *töz* “asıl, kök” anlamıyla ilgisi olmadığını ifade eder (OTWF, s. 745). Juten oda ise *tüzgerinçsiz* olarak transkribe ettiği sözcüğün Çince 無等等(wu dengdeng) ifadesinden çevrilmiş olabileceğini belirtir (2015, s. 171). *tözkerinçsiz*, Eski Uygurcada “çok, bütün, tamamıyla” anlamlarında tanıklanmaktadır. Erdal tarafından -(X)ñç ekinin çoğunlukla eylemlerden isim meydana getirdiği belirtilmiştir. Erdal, OTWF’deki -(X)ç maddesinde çoğu -(X)ñçl(X)g ekini almış sözcüğün -(X)ñç biçiminin tanıklanmış olduğunu fakat aynı durumun -(X)ñçs(X)z birleşimi ile kullanılan her sözcük için söz konusu olmadığını/tanıklanmadığını ifade etmiştir. (Bunun için bkz. OTWF, s. 275).

Erdal ve Clauson’un iddia ettiği gibi sözcüğün *tüzker-* fiilinden meydana gelebileceği “dip, asıl, esas” anlamında olan *töz* ismine gelen ekle fiilleştiği ve sonrasında -(X)ñçs(X)z biçimine ulaştığı anlaşılmaktadır. Kökeni “eşit, denk” anlamındaki *tüz* isiminden gelmiş olsa bu ismin eklenme yoluyla çokluk anlamı kazanamayacağı bu yüzden de *töz* “dip, esas” anlamından çokluk oluşmuş olabileceği daha kuvvetle muhtemeldir. Sözcüğün *tözkerinç* biçimi incelenen Eski Uygurca metinlerde tanıklanmamıştır. -(X)ñç ekiyle isimleşmiş olan bu sözcük üzerine gelen +sXz yokluk eki ile Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isimlerde çokluğu işaretlemiştir. Yayıgın bir kullanıma sahip olan -(X)ñçs(X)z birleşimi *tözkerinçsiz* gibi bazı sözcüklere eklendiğinde belirsiz çokluğu işaretleyen bir unsura dönüşmüştür.

MaitrSengim’de de sözcüğe “tamamıyla, tümüyle” anlamlarıyla sentakta bir zarf olarak rastlanmaktadır:

(12) *tört türlüg çmnü süsin utup **tözkerinçsiz** burkan kutın bulmışın*
“...şeytanın dört kısımdan müteşekkil ordusunu yenerek **tamamıyla**
Burkanlığa eriştiğini...” (MaitrSengim 1/27-28),

(13) *yivikin yivitip **tözkerinçsiz** burkan kutılığ çkrvrt ilig kan ornıya*
olurgulug tigin öge atıya abişik kalmış biş ajun tınlıglarag urunçak teginmiş
“...malzeme ile teçhiz edilip **tümüyle** Burkanlığa sahip olan bir dünya hakimi

hükümdarın yerine oturmak için burkan veliahdı adına takdis edilmiş ve beş alemdeki canlı varlıklara kendisini rehin olarak sunmuş ...” (MaitrSengim 3/4-9),

(14) *tejrim anıj tüşinte tözkerinçsiz burkan kutın bultuñuz* “Ey tanrım! Bunların sayesinde **tamamıyla** Burkanlığa ulaştınız” (MaitrSengim 51/65-66), Tanıklanan bazı örneklerde *tözkerinçsiz* sözcüğünün “burkanlığa erişmek, burkanlığa inanmak” gibi Budist felsefe için kutsal sayılan bir bağlamda kullanılması, sözcüğün çokluk ve bütünlük anlamının kuşku ve şüphe taşımadığını göstermesi bakımından değerlidir.

(15) *... katıglanıp tözkerinçsiz burkan kutın bulup бүкүнкі күнкетегі алу тұлғқа асығ тусу кілу ҧарлқар* (TT X 96-99),

(16) *tükel bilge biliglig tejri tejrisi burkan tözkerinçsiz yeg üstünki kutın bu ҧarлқар ...* “Her şeyi bilen tanrılar tanrısı Buda **bütün** üstün Buda saadeti ile hükmedip...” (BT III 90-93).

İsim cümlelerini yüklemleştirme işlevine sahip olan *er-* yardımcı fiili ile birlikte kullanımına rastlanmıştır:

(17) *(a)rukın тоорлуғ бедизіңіз tözkerinçsiz erür* “Çeşitli süsleriniz ulaşmazdır...” (AY 349/11-13).

Ağca tarafından (2010, s. 164) Manihesit ve Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanıldığı ifade edilen titir (<ti-t-ir) bildiricisi ile kullanımında yüklemleştirici olarak görülür:

(18) *buyanlıғ uluғ edgünüz sakını yitiñsiz tözkerinçsiz titir* “Sevabı olan büyük iyiliğınızı düşünerek ulaşamazdır...” (AY 111/20-21).

Belirsiz çokluk ifade eden *tözkerinçsiz* bazı bağlamlarda bir eş çiftiyle birlikte kullanılmıştır:

alkugun tözkerinçsiz

Kuanşi’de tanıklanan örnekte *alkugun tözkerinçsiz* eş çiftiyle “tamamıyla” anlamına gelen bir zarf işlevinde olduğu görülür:

(19) *tejri tejrisi burkan kuanşi im pusarnıñ alkudın sıñar kutadmak erdemин nomlayu vidyag kılmuşın eşidigli kuvragda sekiz tümen tört miñ tnlıglar alkugun tözkerinçsiz burkan kutıña köñül turgurdılar* “Tanrılar tanrısı Burkan’ın Kuanşi İm Pusar’ın her yere saadet götürme kabiliyetini anlattığımı ve büyü gücünü açıkladığımı işiten topluluktaki 84.000 canlı varlığın **hepsi, tamamıyla** Burkanlığa inandılar” (Kuanşi 217-221).

tözkerinçsiz artuk

Sözcüğün *tözkerinçsiz artuk* biçiminde benzer anlamları ifade eden eş çiftiyle kullanımına rastlanmaktadır:

(20) *uluғ yöругlüгүг tözkerinçsiz artuk amrılmışıғ başлағı* “Büyük açıklamalı tamamıyla huzurlu başlangıcı...” (BT VIII B/24-25).

tözkerinçsiz tözü

tözkerinçsiz tözü sözcüklerinin “tamamıyla” anlamında bir zarf işlevinde olduğuna da rastlanır:

(21) *ayagka tegimlig mayıtrı bodisvtnañ yırtinçüke inip tözkerinçsiz tözü köni tuymak burkan kutın bulgusın utgurak ukarmu siz ..* “Şöyle der: ‘Hürmete

layık Maytrı bodhisattvanın dünyaya inip **tamamıyla** gerçek duyma Burkanlığını bulmasını kesin olarak anlar mısınız?” (MairSengim 103/13-17).

2.2.tözkergülüksüz (<töz+ker-gü+lük+süz)

Ağca, tarihi Türk dillerinde eklendiği fiilleri cümlede bulunduğu duruma göre sıfat veya gereklilik kipinde çekimli bir fiile dönüştürme işlevi olan -gUIUk (<gU+IUk) +sXz eki ile birleşerek sıkça kullanıldığını belirtmiştir (2010, s. 145). Erdal, eylemden türetilen adlar bölümünde -gUIXksXz biçiminin meydana getirdiği birkaç sıfat örneğini anlamlarıyla vermiştir (2004, s. 152). -(X)nçs(X)z birleşimi ile eşdeğer bir işlev oluşturduğu, aynı semantik düzlemde ve görevde bir varyant yarattığı anlaşılmaktadır.

İncelenen metinler arasında sadece bir yerde tanıklanan *tözkergülüksüz* sözcüğünün kavram alanının da genişlediği görülen bu örnekte yardımcı fiille birlikte kullanılarak sentakta yüklem görevini üstlenmiştir:

(22) *burkanlarınñ küvriği sakingulksuz erürler alku yirtinçü yir suv içinte birle tözkergülüksüz titirler* “Budaların davulu kaygısızdır. Bütün dünya içinde birlikte temeli olmayan olarak adlandırılır. Dini vücut esası da bozulmayan, **tükenmeyen sonsuzluktur**” (AY 341/12-15).

Sonuç

Hem fiil hem de isim halinde tanıklanan *töz* sözcüğünün *töz-* fiiline eklenen -U eki ile isimleşerek *tözü-tözi*, *tözün* sözcüklerinin meydana geldiği, *töz* isminden ise *tözkerinçsiz*, *tözkergülüksüz* gibi çeşitli sözcüklerin oluştuğu görülür. Eski Uygurca metinlerde incelenen farklı örnekler sonucunda aynı sözcük ailesine ait olan bu sözcüklerin belirsiz bir çokluğu ifade ederek sentakta sıfat, zarf, zamir ve yüklemleştirici olarak buldukları tespit edilmiştir. *tözü-tözi* aynı anlamı karşılayan iki ayrı biçimde olup -U fiilden isim yapım eki ile meydana gelmiş bir sözcüktür. *tözün* ise +n vasıta hal eki ile genişleyerek benzer anlamları belirtmiştir. *tözkerinçsiz* belirsiz çokluğu oluşturmak için özel bazı sözcüklerde sistemli bir halde kullanılan –(X)nçs(X)z birleşimi ile ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde sözcükler türeten -gUIXksXz birleşimi de *tözkergülüksüz* sözcüğü ile çeşitliliği artırmıştır. *töz-* fiilinin “koparmak, sökmek” ve *töz* isminin “asıl, esas, dip” anlamlarından *tözü-tözi*, *tözün*, *tözügünü*, *tözkerinçsiz*, *tözkergülüksüz* sözcüklerinin meydana gelmesiyle “hepsi, bütün, tamamıyla, tümüyle” hatta bazı örneklerde “tükenmeyen, sonsuzluk” anlamlarını kazandığı görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda *töz* “asıl, kök, esas, dip” ve *töz-* “koparmak, sökmek” gibi anlamlarda olan sözcüğün Eski Uygurcada birden çok aynı türden belirsiz çokluğu işaretleyen sözcük türettiği ortaya konulmuştur.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AY → Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bkz. → Bakınız.
- BT III → Tezcan, S. (1974). *Berliner Turfantexte III / Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin: Akademie-Verlag.

- BT VIII → Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Berliner Turfantexte VIII / Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Daşdemir, M. (2013). Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(13), 309-336.
- DLT → Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EDPT → Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston: Brill.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Huast → Özbay, B. (2014). *Huastuanıftı: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB → Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuanşi → Tekin, Ş. (1960). *Uygurca metinler I: Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh) Vapğua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapunëarika-sūtra)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kuşkonmaz, E. (2021). *Eski Uygurcada Belirsizlik İfade Eden Çokluk Sözcükleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü . Eskişehir.
- M III → Le Coq, A. V. (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin: ABAW.
- MaitrSengim → Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrisimit -Burkancılardan Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram- (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimiş in Old Turkic*. Berliner Turfantexte XXXIII. Turnhout: Brepols Publishers.
- OTWF → Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, V. I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Taş, İ. (2006). Kutadgu Bilig'de Z'leşme. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 103-116.
- Tekin, T. (1989). *Old Turkic TWYZW= tözü*. *Central Asiatic Journal*, 33(1-2), 118-125.
- Torun, Y. (2014). Tarama Sözlüğü Verilerine Göre Türkçede Çokluk Bildiren Fiiller ve Birlikte Kullanıldığı İsimlerle Sayılabilirlik Bağlamında Görünümleri. N. Demir ve F. Yıldırım (Ed.), *Mehmet Özmen Armağanı* içinde (295-308. ss.). Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları.
- TT X → Gabain, A. V. (1959). *Türkische Turfan-Texte X*. Berlin.